
*Janez Höfler, Ljubljana***Mija Oter Gorenčič:****DEFORMIS FORMOSITAS AC FORMOSA DEFORMITAS:
SAMOSTANSKA STAVBNA PLASTIKA 12.****IN 13. STOLETJA V SLOVENIJI**

Ljubljana: Založba ZRC, ZRS SAZU, 2009, 429 strani,

ISBN978-961-254-116-3

Mikaven latinski naslov knjige kolegice Mije Oter Gorenčič o romanski in zgodnjegotski stavbni plastiki slovenskih samostanov, znameniti in v strokovni literaturi pogosto navajani citat iz apologije sv. Bernarda iz Clairvauxa Viljemu, predstojniku benediktinske opatije sv. Teoderika v Reimsu, lahko nepripravljenega bralca spravi v zadrego. Nič opic, o katerih govori sv. Bernard v zadevnem odlomku tega besedila, nič levov, nič pošastnih kentavrov, nič polljudi in drugih podobnih nestvorov, ki so vznemirjali dušo in srce pobožnih menihov, ko so s knjigo v roki stopali po križnih hodnikih svojih samostanov. Poleg tega je Bernardova sveta jeza veljala *superbii* benediktincev njegove dobe, za katero je na današnjem slovenskem ozemlju ostala komaj kakšna sled. V zapuščini Gornjega Grada, edinega samostana tega reda na tem ozemlju, sicer najdemo zmaje s prepletenimi vratovi, ki jih srečamo tudi pri križnikih v Ljubljani, vse druge samostanske naselbine pa že pripadajo reformnim redovom, cistercijanom in kartuzijanom, podoben reformni duh pa je usmerjal tudi ustanove mlajših ubožnostnih redov. Če bi sv. Bernard imel pred očmi le kapitele in konzole in kar je še podobnega v naših samostanih, gotovo ne bi imel povoda za tako uničujoče besede.

Kljub temu, da naslov knjige ne zrcali narave obravnavanega gradiva, imamo pred seboj pomembno delo in dragoceno obogatitev stroke. Kolegici Gorenčičevi gre zasluga, da se je na začetku svoje strokovne poti, kot mlada raziskovalka na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU, odločila za to nehvaležno raziskovalno tematiko. Mimo stavbne plastike seveda ni mogel in še ne more nihče, ki se ukvarja ali z arhitekturo samo ali s kiparstvom srednjega veka; imena, kot so Marijan Zadnikar, Emilijan Cevc, Ivan Komelj in v zadnjem času predvsem Robert Peskar, dokazujejo potrebo po upoštevanju tega gradiva. Seveda pa je povsem drugače, ko to postane osrednji predmet raziskovanja s temu prilagojeno metodologijo, ki omogoča širši in na drugi strani tudi bolj poglobljen pristop. Vendar tudi v tem primeru soodvisnost obeh raziskovalnih polj ostaja aktualna. Tudi monografija Gorenčičeve ni le zgodovina stavbne plastike, marveč je prav tako in ne v manjši meri zgodovina arhitekture te dobe.

Publikacija, o kateri govorimo, je predelan in knjižni objavi prilagojen del disertacije z naslovom *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika na Slovenskem*, ki jo je Mija Oter Gorenčič jeseni leta 2007 obranila na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Avtoričina odločitev, da se v knjigi omeji na samostane, ima dobre, pa tudi slabe strani. S to omejitvijo je publikacija postala tanjša, bolj homogena in preglednejša, četudi še vedno dovolj zajetna, na drugi strani pa v določenem smislu tudi okrnjena. Ker samostani v pogledu arhitekture in arhitekturne plastike niso vselej in povsod ostali osamljen otok v svojem okolju, ampak so v določeni meri vplivali nanj ali pa so iz njega sprejemali spodbude, njihova ocena brez upoštevanja tega dejstva ne more biti popolna. Tega se je zavedala tudi avtorica in je, kolikor je bilo mogoče in potrebno, v obravnavo pritegnila relevantno gradivo iz župnijskih cerkva. Dodati je treba še to, da se je – kar je sicer povsem običajno in je značilno za dozorevanje – po končanem doktoratu s to temo ukvarjala še naprej, tako da se izvajanja v posameznih primerih ne samo tekstovno, ampak tudi snovno že znatno razlikujejo od tistih v disertaciji.¹

Knjiga je sestavljena preprosto, logično in pregledno. Neizogibnemu predgovoru in uvodu, v katerem so predstavljene spodbude in osnovne smernice, sledijo tri splošna poglavja: *Zgodovinski kontekst*, *Časovna, geografska in slogovna zamejitev* s podpoglavjem o tako imenovanem prehodnem slogu ter *Stanje raziskav*. V prvem poglavju je prikazana cerkvena razdelitev slovenskega ozemlja v srednjem veku z orisom nastajanja posameznih samostanov, ki razkriva – na kar je opozorila tudi avtorica –, da je v slovenski strokovni literaturi ali vsaj pri nekaterih piscih o tej temi precej nejasnosti. Da je bila vloga zlasti pomembnih zemljiških redov na Slovenskem v gospodarstvu in kulturi resnično velika, nedvomno velja, da je bila takšna tudi v dušni oskrbi prebivalstva zunaj samostanskih zidov, kot se pogosto bere v poljudni in tudi strokovni literaturi, pa za obdobje srednjega veka ne bo držalo. Tako je na primer trditev, da je bila benediktinska opatija v Gornjem Gradu ustanovljena relativno pozno, »kar pa je razumljivo, če vemo, da je bila duhovna oskrba sedanje Slovenije v glavnem v rokah samostanov, ki so danes večinoma na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter v Furlaniji« (str. 28), z več vidikov zgrešena. Kolikor je podpisanemu znano, samostana v našem severnem in zahodnem sosedstvu, ki bi pred ustanovitvijo gornjegrajske opatije delovali na naših današnjih tleh, ni bilo. In drugič: za »duhovno oskrbo sedanje Slovenije«, če ohranimo to nerodno formulacijo, je bila po končanem misijonskem obdobju tako kot drugje vzpostavljena župnijska mreža, za katero so skrbeli pristojni krajevni škofje in v njihovem imenu arhidiakoni. Župnije, ki so jih posamezni samostani dobili v posest ob ustanovitvi, kot

¹ V kolofonu knjige sem podpisan naveden kot recenzent, vendar je moja recenzija veljala objavi disertacije v polnem obsegu in z izvirnim naslovom, in ne besedilu, ki je izšlo v knjigi in mi poprej ni bilo dano na vpogled.

je to bilo s tistim v Gornjem Gradu, ali pa so jim bile podeljene pozneje, so jim služile le kot vir dohodkov, potrebnih za njihov obstoj in delovanje. Zasedanje župnijskih mest z menihi je bilo prepovedano – za nune je bila takšna prepoved kajpak odveč –, zato so morali nanje nameščati svetne klerike, in ti so bili v spiritualnih zadevah podvrženi pristojnemu arhidiakonu. Razlogi za ustanavljanje samostanov so bili pač precej kompleksni. Poleg dobrobiti za dušni blagor ustanovnikov so to bili predvsem gospodarsko-strateški cilji. Načeloma velja to tudi za mlajše redove, ki so se naseljevali po mestih, predvsem za frančiškane in dominikance, čeravno je bil njihov vpliv na duhovno življenje njihovega okolja velik, česar pa ne smemo zamenjevati s pojmom dušne oskrbe (*cura animarum*). Ta je bila v pristojnosti župnikov s podrejenimi jim kaplani in beneficiati, med katerimi redovnikov seveda ni moglo biti. Drugače je z viteškimi redovi, a ti so imeli v spektru srednjeveškega redovništva poseben položaj. S tega vidika tudi slovenski del naslova obravnavane knjige ni povsem ustrezen, saj za hiše viteških redov zaradi odsotnosti klavzure ni mogoče uporabljati termina samostan, čeravno se komu tu in tam zapiše tudi kaj takega.

Pomisleki, ki se porajajo ob branju zgodovinskega pregleda, so vendarle bolj obrobne narave in ne zmanjšajo vtisa o avtoričini kompetentnosti za osnovno tematiko. Drugi dve omenjeni poglavji v splošnem delu knjige, Časovna, geografska in slogovna zamejitev ter Stanje raziskav, razkrivata njeno prizadevanje, da kar se da poglobljeno in znanstveno neoporečno osvoji problematiko, s katero se ukvarja. Njen bibliografski fond je osupljivo obsežen in obenem aktualiziran, kar pride še bolj do izraza pri obravnavi posameznih spomenikov. Uporabljeno bibliografijo dopolnjuje avtoričino prizadevanje, da se s tujim gradivom, ki ga je treba pritegniti v primerjavo, tudi osebno seznaniti »in situ« tako v bližnjih kot tudi bolj oddaljenih regijah Evrope, kjer je mogoče ali bi bilo mogoče najti izhodišča za posamezne slogovne pojave.

Glavnina knjige, približno pet šestin besedila brez dodatkov, z naslovom *Pregled in analiza romanske in zgodnjegotske samostanske stavbne plastike v Sloveniji*, je posvečena konkretnemu spomeniškem gradivu. Uvodnemu pregledu arhitekturnih členov in njihovih osnovnih karakteristik ter razlagi dispozicije pri obravnavi posameznega spomenika sledi obravnava spomenikov po abecednem vrstnem redu krajev. Ta obsega deset lokacij: Gornji Grad, Jurklošter, Koper, Kostanjevica na Krki, Ljubljana, Ptuj (ta z dvema samostanoma), Stična, Studenice, Velika Nedelja in Žička kartuzija (ta z dvema cerkvama). Postavlja se vprašanje, če je takšna razporeditev optimalna. Pri monografijah tega tipa je razvrstitev spomenikov po abecednem vrstnem redu dobrodošla v primeru, da gre za *catalogue raisonné*, ki sledi dovolj tehtni uvodni študiji. Te v tej knjigi ni in je sklep na štirih straneh (str. 329–332) ne more nadomestiti. Da bi bili spomeniki razvrščeni po posameznih redovih v zgodovinskem sosledju, po principu, ki ga je pri nas uveljavil Marijan Zadnikar, pa tudi ne bi bilo najbolje, saj so raziskave pokazale, da posamezne kamnoseške delavnice zlasti v zrelem

13. stoletju niso bile vezane na en sam red. Morda bi bilo zato treba pomisliti na posamezne slogovne pojave, vendar pa bi, kot je bilo rečeno, takšne težave s premišljeno in problematiki ustrezno zasnovano uvodno študijo odpadle.

Razmisleka bi bila potrebna tudi dispozicija obravnave. Ta obsega šest točk: osnovne podatke o spomeniku z njegovo zgodovino do danes, arhitekturo, arhitekturno plastiko, čas nastanka, slogovno in primerjalno analizo ter na koncu bibliografijo, pri čemer se razume, da slogovne analize ni mogoče izvesti brez ustreznih primerjav.² Vprašanje je, če lahko obravnavo časa nastanka postavimo pred slogovno analizo, tudi kadar imamo na voljo konkretne zgodovinske podatke, saj ga lahko opredelimo – naj bo to ali bolj ali manj natančno – šele na podlagi slogovne analize. Ne zaman je ta problematika v tuji strokovni literaturi po navadi združena v en sam razdelek, ki ga najbolje okarakterizira angleška označba »style and date«. Pač pa na koncu pred bibliografijo pogrešamo še vsakokratni dodatni sklepni povzetek, neke vrste »facit«. Obravnava posameznih spomenikov je v nekaterih primerih precej zahtevna, s povzetki do sedaj napisanega, številnimi podatki in opredelitvami, tako da je bralcu na koncu težko ugotoviti, kaj naj bi bila avtoričina končna sodba.

Kakor koli že, v obravnavi posameznih spomenikov v glavnini knjige nam kolegica Gorenčičeva razgrinja široko paleto problemov, ki nam jih zastavljata tako arhitektura kot seveda arhitekturna plastika 12. in 13. stoletja na Slovenskem. Kronološko in tudi po nadregionalnem pomenu je na prvem mestu stiški samostan s prvo gradbeno fazo križnega hodnika. Odkritje kamnoseških kosov iz te faze, ki so jih vzdali v zunanje stene hodnika ob obokanju sredi 13. stoletja, je avtorica že objavila v več prispevkih v domači in tuji strokovni periodiki. V tem zemljepisnem prostoru enkratne kapitule z asketsko, a precizno izdelano geometrično dekoracijo je povezala s francosko zgodnjeromansko stavbno plastiko, kot se je uveljavila v cistercijanski arhitekturi Burgundije. Zanimivo in zgodovinsko pomembno pa je, da je ta prvi križni hodnik opredelila šele kot drugo romansko gradbeno fazo v Stični, po izgradnji cerkve, saj je v prvi, ki ji pripadajo domnevni kapiteli kapiteljske dvorane – najbolj znan je tisti, ki so ga drugotno uporabili v lopi župnijske cerkve v bližnjem Šentvidu –, prepoznala starejše italške (lombardsko-furlanske) oblike, ki jih je mogoče pripisati posredovanju ustanovitelja samostana, patriarha Peregrina I. Lahko pa se vprašamo, če je treba prvo gradnjo križnega hodnika res postaviti tako

² Iz tega razloga bi bilo ta razdelek bolje nasloviti ali samo »slogovna analiza« ali kvečjemu »primerjalna slogovna analiza«. V tem smislu je treba razumeti tako pogosto italijansko ustreznico »l'esame stilistico-comparativo« kot tudi francosko »analyse stylistique comparative«, ne glede na to, da obstajata tudi inačici »comparativo stilistico« oziroma »comparative stylistique«. V angleščini je oblika »comparative stylistic analysis« medtem neprimerno pogostejša kot »stylistic comparative analysis«, podobno pa velja tudi za nemščino (»vergleichende stilistische Analyse« nasproti »stilistisch-komparative« ali »stilistisch-vergleichende Analyse«).

pozno, celo v zadnjo četrtino 12. stoletja, kot to dopušča avtorica (str. 228), saj so cerkev posvetili že leta 1156. Zaradi pomanjkanja pisnih dokumentov mora marsikaj ostati nedorečeno. Še vedno ostajata v zraku izvor in vloga »cementarija« Mihaela ob (pogojno rečeno) benediktinskem clunyjsko-hirsauskem tlorisu samostanske cerkve, prav tako tudi nova ali ponovno obujena teza o njeni drugi romanski gradbeni fazi, ki naj bi okoli leta 1180 zajela njen vzhodni del (str. 212–213); avtorica teze ne zavrne, a dodaja, da bi bilo treba »problematiko stiške romanske tlorisne zasnove« ponovno pretehtati. Po mnenju podpisanega so podatki o posvetitvi stranskih oltarjev po letu 1180 brez dokaza o ponovni posvetitvi same cerkve prešibak razlog, da bi resno odprli vprašanje njenih morebitnih temeljitejših prezidav ali celo novogradnje.³

Drugi pomemben samostanski kompleks, segajoč še v dobo romanike, je kartuzijanska naselbina v Žičah. Kot v primeru Stične je tudi o Žičah doslej izšlo že veliko razprav – tudi to pot z Marijanom Zadnikarjem na čelu –, a je še ostalo veliko nepojasnjene ali vsaj problematičnega. Po zadnjih dognanjih naj bi samostan ustanovil štajerski mejni grof Otokar III. (I.) že leta 1151, vendar pa ob prihodu prvega priorja Beremunda in njegovih leta 1160 naselbina še ni bila zgrajena, tako da so se ti nastanili v Konjicah. Otokar tudi ni izstavil ustanovne listine, verjetno zaradi nenadne smrti konec leta 1164, poleg tega pa je bila ustanova očitno prešibko dotirana. Za izboljšanje njenega gmotnega stanja je poskrbel šele njegov sin Otokar IV. (II.) leta 1170, a tudi on ustanovne listine ni izdal. Znana listina s konca leta 1165 je namreč ponaredek iz prve četrtine 13. stoletja.⁴ Glede posvetitve gornje cerkve Gorenčičeva na več mestih piše, da za njen datum ne vemo in da drži le to, da se je to zgodilo za časa patriarha Gotfrida, ki je cerkev posvetil, kot je to izpričano v neki listini iz leta 1202 (str. 303–304; prim. tudi str. 289 itd.). Tako je po njenem mnenju dokazano samo to, da je bila cerkev posvečena v času Gotfridovega vladanja

³ Po objavah pri Güntherju Bernhardu gre za oltarja sv. Štefana in Janeza Evangelista v kapelah na severni strani, posvečena leta 1200 in 1181, ter za oltar sv. Jurija na južni strani, posvečen leta 1196 (?), verjetno 1192), medtem ko je bil oltar sv. Petra (ali sv. Mihaela in sv. Petra) na tej strani ob glavni kapeli posvečen že dan po posvetitvi same cerkve in glavnega oltarja leta 1156; Günther BERNHARD, *Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia*, Wien – Ljubljana 2006, pp. 310–315; Marijan ZADNIKAR, *Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov*, Ljubljana 1977, pp. 41, 45–46.

⁴ O tem piše Friedrich HAUSMANN, Die »Gründungsurkunde« und weitere Urkunden für die Kartause Seitz: Eine wissenschaftliche und kritische Untersuchung, *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, LIII, 2007, pp. 137–173. Na to najnovejšo razpravo se izdatno opira tudi avtorica, a v literaturi doslej prezrtega, čeravno umetnostnozgodovinsko pomembnega podatka o povečanju dotacije iz leta 1170 (HAUSMANN 2007, pp. 151–152) tudi ona ne omenja.

med letoma 1182 in 1194, medtem ko naj bi letnica 1190, ki se v tej povezavi pojavlja v literaturi, ne bila z ničimer podprta. Vendar to ne drži. Vemo celo za sam dan, 11. marec, ki nam ga sporoča vir iz obsežnega rokopisnega gradiva Georga Schwengla o razvoju kartuzijanskega reda iz let 1751–1756, shranjenega v Britanski knjižnici v Londonu. Ta vir v objavi Jamesa Hogga iz leta 1983 citira celo avtorica sama, zato je resnemu raziskovalcu težko umljivo, da mu ni dala teže, ki mu gre.⁵ Cerkev, kolikor se je ohranila do danes, kaže stanje v prezidavi ob koncu 14. stoletja. Z rekonstrukcijo njenega prvotnega stanja se je doslej najbolj ukvarjal Marijan Zadnikar, ki je na podlagi prvotnih zunanjih opornikov in analogije s spodnjo cerkvijo v Špitaliču sklepal, da je bila ta cerkev prav tako poznoromansko oziroma zgodnjegotsko obokana. Gorenčičeva je s ponovnim pregledom stanja o tej rekonstrukciji podvomila, saj zanjo ni našla nobenih materialnih dokazov. Po njenem mnenju je bila cerkev še povsem romanska in brez oboka. Ob tem se vendarle zdi precej nenavadno, da bi cerkev prve kartuzije v Svetem Rimskem cesarstvu, katere ustanovitelske in tutorske obveznosti so segale tja do Kölna na severu in slovaškega Letenkowa na vzhodu, dve stoletji ostala neobokana.⁶

⁵ Gl. stran 304 in opombo 1128, objava: *Appendix ad Tom. III Propaginis S. O. Cartusiensis British Library London Add. Ms. 17090 Dom Georgius Schwengel I. Pars* (= *Analecta cartusiana* 90:7, 1), Salzburg 1983, p. 64. Avtorica piše o »navedbah nekaterih kronistov«, vendar ima, kolikor mi je mogoče ugotoviti, datum le ta, starejšim piscem še neznan vir, pa še tega v rimski rabi (peti dan pred marčnimi idami), kar močno govori za to, da gre za podatek iz izvirne posvetilne listine ali njenega prepisa ali regesta. Da bi čim bolj upravičila dvom o tem datumu (in na sploh o letnici 1190), avtorica citira Pusch-Fröhlichov *Diplomatarij* (1756). V njem naj bi bilo rečeno, da se sicer govori, da je bila cerkev posvečena v času priorja Nikolaja leta 1190, vendar pa da se ne ve, če to drži. Iz samega teksta v *Diplomatariju* na strani 101 pa se lepo razbere, da pisca ne dvomita o letnici, pač pa o tem, če je samostanu takrat res načeloval omenjeni Nikolaj. Pripomniti je treba še to, da samega datuma ne navajata in da je ta podatek vključen v seznam priorjev, kot je to tudi v omenjenem londonskem rokopisu.

⁶ Na strani 313 beremo, da je za Žičko kartuzijo izpričan poseben status le za čas, ko je bil tu sedež generalnega priorja rimske obediencie (1391–1410). To pač ni res, saj so bile Žiče od ustanovitve dalje matični samostan ne samo kölnske kartuzije in kartuzije Lapis Refugii v Letenkowu, marveč, vsaj posredno, vseh kartuzij, ki so nastale v mejah cesarstva. Takrat, ko se je v Letenkowu gradila redovna cerkev s prvimi samostanskimi celicami, to je od leta 1305 dalje, je nastajajočo kartuzijo po besedah samostanske kronike vodil prof. Andrej iz Žič, »monachus professor in Zeitz in Sclavonia«, ki ga je tja poslal generalni kapitelj reda; Janez Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourg*. *O pojmu Slovenije v srednjem veku*, Ljubljana 2009, p. 34. In še več je

Natančna in poglobljena raziskava stavbne plastike je bila dobra priložnost predvsem za ponovni pretres stavbne zgodovine dobro ohranjene bratovske spodnje cerkve v Špitaliču, ki je s svojo arhitekturo, kiparskim okrasom in domnevno letnico posvetitve 1190 še najbolj vznemirjala pisce o Žički kartuziji. Domnevo, da naj bi bila posvečena hkrati z zgornjo cerkvijo, je avtorica zavrgla kot nedokazano, kar ji je omogočilo postaviti daljši, večfazni časovni razpon njene gradnje. Obodno zidovje z zunanjimi oporniki je mogla navezati na zgornjo cerkev in ga pripisati francoskim gradbenikom, medtem ko ji je analiza zgodnjegotskih elementov – rebrastega oboka, predvsem pa oblik kapitelov, konzol in drugih stavbnih členov – pokazala, če jo pravilno razumemo, da so bili sicer tudi tedaj na delu »za srednjeevropski prostor napredni, najverjetneje – prav tako kot v prvi fazi – francoski ali s francosko umetnostjo dobro seznanjeni kamnoseški mojstri« (str. 326), vendar se je to moralo zgoditi po letu 1200 in že kot vzporeden pojav drugim te vrste v Srednji Evropi.

Izvajanja kolegice Gorenčičeve o stavbni zgodovini cerkve v Špitaliču vsebujejo nekaj zanimivih opažanj, a ne upoštevajo vseh za kronologijo relevantnih okoliščin in jih bo treba v prihodnje ponovno preveriti. Zato naj na tem mestu opozorim le na nekaj stvari. Pomembna je avtoričina ugotovitev, da je ta zgradba za bratovsko cerkev kartuzijanskega samostana izjemno bogata, saj to sili v razmislek, da za njeno zidavo tičijo še drugi, neredovni motivi. Potrditev takšnega sklepanja se skriva v kronističnem izročilu žičkega samostana. To govori – če ga očistimo fantazijske navlake –, da je cerkev, potem ko je končal gradnjo zgornje velike cerkve, postavil Otokar IV. za dušni blagor svojega očeta.⁷ To naj bi se torej zgodilo do smrti Otokarja IV. leta 1192. Ko bi cerkev dogradil šele po letu 1200 Leopold VI. Babenberški, bi se to moralo nekako ohraniti v samostanskem izročilu, a se ni. Razne darovnice, ki jih je Babenberžan izstavil za dograjevanje žičkega samostana, so povsem običajne in še ne dokazujejo njegove udeležbe pri gradnji cerkve. Drugo odprto vprašanje je, kaj se je v tem času dogajalo z zgornjo hišo. Pisec teh vrstic ni edini, ki misli, da bi stopničasti portal, vzidan na zahodni strani zvonika, kljub morebitnim drugačnim nami-

dokumentiranih primerov, ko so menihi iz Žič nadzorovali ustanavljanje in gradnjo novih samostanov ali so bili njihovi prvi priorji.

⁷ O tem izročilu razpravlja avtorica na straneh 310–312. Legenda o ustanovitvi žičkega samostana se je ohranila v več verzijah, ki se razlikujejo v tem, ali govorijo o samostanu templjarjev, ki naj bi ga ustanovil Otokar IV. na mestu Špitaliča, ali ne. Templjarji so razširjen in priljubljen *locus communis* v baročnih legendah in ljudskem izročilu te vrste, zato nas ne smejo zavesti ali da bi zaradi tega tradicijo povsem odpravili kot neverodostojno. Verzija, ki jo ima Georg Schwengel v omenjenem londonskem gradivu, v tem odlomku ne govori o templjarjih, ampak samo o cerkvici (*ecclesiola*), in ji je tudi zaradi nekaterih filoloških nadrobnosti treba dati prednost; *Appendix ad Tom. III*, cit. n. 5, pp. 13–18 (p. 16). Poleg te ima Schwengel še eno krajšo verzijo (*ibid.*, pp. 61–63), a tudi ta o templjarjih molči.

gom⁸ lahko izviral iz zgornjega samostanskega kompleksa in da si je kot prvotni zahodni portal te male zgradbe še najlažje predstavljati današnji južni portal. Mogoče se je tudi vprašati, ali paličasti profil obočnih reber z žlebom v ladji v nasprotju s pravokotnim v prezbiteriju res pomeni, da je bila ladja obokana pozneje. In še je nekaj takšnih vprašanj, ki se porajajo ob premisi, da je cerkev nastajala v več časovno razpotegnjenih fazah.

Križni obok s »trakastimi« rebrji v prezbiteriju špitališke cerkve vodi do druge slovenske kartuzije, v Jurklošter. Kljub vsej logičnosti povezav med Žičami in Jurkloštom je šele kolegica Gorenčičeva pokazala na odvisnost med jurkloštrsko cerkvijo in tisto v Špitaliču. Njeno vpraševanje, koliko je v jurkloštrski cerkvi še zgradbe iz časa prvega samostana, ustanovljenega pred letom 1174 in razpuščenega leta 1199, je povsem upravičeno. Žal pa ni ne zgodovinskih podatkov in tudi še ne ustreznih terenskih raziskav, da bi ugotovili, v kolikšni meri je bila cerkev na tem mestu leta 1209 ponovno ustanovljenega samostana zgrajena na novo. Že od nekdaj vzbuja pozornost dejstvo, da je cerkev sicer tako kot špitališka križnorebrasto obokana, a brez zunanjih opornikov. Z avtoričino razlago, da gre po vsej verjetnosti za uporabo obstoječih zidov, se je mogoče strinjati, strinjati se je mogoče tudi z domnevo, da je bila cerkev zgrajena že precej prej, kot je bila posvečena (1227), pa tudi z zavrnitvijo Zadnikarjevih tez o njeni vlogi v tako imenovani »laški skupini«. Analiza posameznih stavbnih členov pa je razkrila, da sicer obstajajo določene povezave s spodnjeavstrijsko cistercijsko arhitekturo, ki je nastajala v krogu Babenberžanov, a da so prisotni tudi čisti kartuzijanski elementi. Prav tako je pomemben namig, da je pri ponovni ustanovitvi samostana določeno vlogo odigral tudi bamberški škof Egbert iz rodu Andechs-Meranijskih, ki je cerkev posvetil (str. 86).

Romaniko 12. stoletja v našem gradivu zastopa le še nekaj kosov v Gornjem Gradu, za katere se ne ve, od kod izvirajo (str. 56–57, 63), jih je pa po vsej verjetnosti treba povezati z gradnjo cerkve leta 1140 ustanovljenega benediktinskega samostana. Če izvzamemo slogovno neizrazite in težko opredeljive kose v Veliki Nedelji (str. 271–286), preostalo gradivo že pripada zgodnji gotiki 13. stoletja. Mestoma kaže razmeroma visoko kakovost in ponuja zanimivo in tudi v širši prostor vpeto problematiko. Glede tega je najbogatejša cerkev cistercijskega samostana v Kostanjevici na Krki, ne manjšo pozornost pa vzbuja tudi številčno sicer precej skromnejše gradivo iz Gornjega Grada, ki ga dopolnjuje tisto iz nekdanje križniške komende v Ljubljani.

Kot je mogoče sklepati, je gornjegrajski samostan sredi 13. stoletja dobil nov zidan križni hodnik, cerkev sama pa bržkone nov gotski prezbiterij. O tem, kdaj je bil ta, ki ga lepo dokumentira bakrorez v Vischerjevi *Topografiji vojvodine Štajerske* (1681), v resnici postavljen, bi se dalo razpravljati, vendar zgodovinske okoliščine dovoljujejo domnevo, da se je to zgodilo v času, ko so

⁸ Marijan ZADNIKAR, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*, Ljubljana 1972, pp. 262–263.

zidali križni hodnik. Z njegovo rekonstrukcijo se je doslej ukvarjalo že več piscev, najverjetneje pa je šlo za enopolni prezbitერიj s petosminskim sklepom na osnovi kvadrata.⁹ Od tega prezbitერიja se ni ohranilo nič ali se vsaj še ni nič našlo, zato so tem bolj pomembni ostanki križnega hodnika. Ker gre za delavnico, ki se je posvečala tudi figuralni plastiki, njene sledi pa vodijo v Ljubljano in zatem na Gornjo Štajersko, se je z njimi ukvarjala že vrsta domačih in tujih strokovnjakov z različnimi interpretacijami in predlogi. Nazadnje sem se te teme lotil tudi podpisani in podal domneve o izvoru te delavnice ter o zgodovinskih okoliščinah, ki so v Gornjem Gradu mogle spodbuditi ta dela.¹⁰ Hipoteza se na kratko glasi takole: pobudo za gradnjo križnega hodnika je dal patriarh Bertold Andechs-Meranijski v povezavi z načrtom o ustanovitvi škofije s sedežem v Gornjem Gradu. Kapiteli kot najbolj povedni kosi stavbne plastike na splošno pripadajo dovolj razširjenim poznoromansko-zgodnjegotskim tipom, vendar bi jih bilo mogoče glede na konkretne oblike še najlažje uvrstiti v tisti tok srednjeevropske stavbarske dejavnosti, ki je prihajal iz Bamberga in Regensburga, kot možni posrednik pa se pojavlja bamberski škof Egbert, patriarhov brat in promotor gradnje bamberske stolnice. Vendar je glede na kronologijo do realizacije gradnje verjetno prišlo šele ob koncu patriarhovega življenja ali celo po njegovi smrti leta 1251.

Kolegica Gorenčičeva je pri obravnavi stavbne plastike gornjegrajskega križnega hodnika (str. 57–61, 63–70) znatno obogatila fond kapitelov v primerjavi s tistim, na katerega sem se oprl podpisani, popravila v literaturi ponavljajočo se trditev, da so bili stebriči arkad dvojni, precizirala analize,¹¹ s

⁹ Strani 52–56. V opombi 189 na strani 54 je omenjen tudi podpisani s člankom, o katerem bo govor še v nadaljevanju. V opombi 51 tega članka med drugim pišem, je bila pola potlačen četverokotnik in ne kvadrat. Potlačen četverokotnik ima tudi Stegenšek, vendar je glede na domnevni čas nastanka verjetnejši kvadrat. Približno takšna je tudi rekonstrukcija tlorisa, objavljena v tej regensburški publikaciji na strani 198, ki je Gorenčičevi ušla.

¹⁰ Janez HÖFLER, Die Werkstätte des sogenannten Meisters von Solčava und die Architekturplastik der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts in Slowenien und in der Steiermark, in: Janez HÖFLER, Jörg TRAEGER (edd.), *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik. Beziehungen, Anregungen, Parallelen*, Regensburg 2003, pp. 143–159.

¹¹ Pripomba ob tipu z viticami, češ da tu ne gre za »reines Rankengeflecht«, ker se vitice ne prepletajo (str. 59), je malce prenagljena, kot se lepo vidi vsaj iz Haasove risbe enega takšnih kapitelov, reproducirane tudi v omenjeni študiji podpisanega (cf. tam, fig. 10). Pač pa je upravičeno avtoričino opozorilo, da je treba pri tem tipu izhajati iz motiva vogelnih glav (str. 67–68), kar dokazuje tudi omenjena Haasovega risba, četudi tam ta glavica očitno ni natančno postavljena na vogal kapitela. Pri obravnavi listnega kapitela sem izhajal iz splošno znanega in sprejetega dejstva, da se je listje kot motiv gotske stavbne plastike pojavilo najprej v Reimsu in

posameznimi primeri pokazala, da je bil motiv zmajev na kapitelih dovolj razširjen, čemur je treba seveda pritrditi, a to domneve o bavarskem izvoru delavnice ne spodbija,¹² in na koncu podvomila o tem, če je gradnjo križnega hodnika res spodbudil načrt o ustanovitvi škofije, češ da križni hodnik škofijski cerkvi ni bil potreben (str. 69), kar pa ne drži – dovolj je že, če se ozremo na številne analogije tako v naši sosesčini kot tudi drugod po Evropi. V bibliografiji (str. 71) je izpadla münchenska disertacija Ulrike Laubert-Konietzny (1978), ki se ne ukvarja samo s figuralno plastiko, ampak tudi s kapiteli.¹³

Kar zadeva križniško komendo v Ljubljani, se je treba najprej ustaviti ob arhitekturi njene cerkve (str. 136–140). Glede njene podobe je še vedno najjasnejši Valvasor z označbo cerkve kot zgradbe v obliki križa v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) in z upodobitvijo na enem od listov za veliko veduto Ljubljane okoli leta 1665/1666 v Zagrebu. Ne enega ne drugega ni mogoče uskladiti z morebitno triladijsko zasnovo, kot naj bi jo nakazovalo po prepričanju podpisanega premalo povedno poročilo o arheoloških izkopavanjih po drugi svetovni vojni. Na podlagi Valvasorjeve označbe lahko sklepamo na enoladijsko cerkev z vsaj približno kot ladja širokima stranskima kapelama ob boku. Ali sta kapeli, ki sta prvič izpričani leta 1362,¹⁴ nastali že v času gradnje cerkve okoli leta 1260 kot konstitutivna sestavina tlorisa ali šele takrat, ko se pojavljata v listinah, pa je drugo vprašanje. Slednje bi bilo glede na podatek o posebnem praznovanju njune posvetitve verjetnejše, vendar bi bilo to mogoče dokazati šele z raziskavo izkopanih kamnoseških fragmentov; te bi morali hraniti v ljubljanskem Mestnem muzeju, a so založeni ali izgubljeni. Nič pa ni bilo doslej govora o zvoniku – tudi Gorenčičeva o njem molči –, ki ga kaže Valvasorjeva upodobitev. Težko je presoditi, ali gre tu za nespretnost risarja ali za zaznambo

se od tam postopoma in v širokem toku razširilo po vsej Srednji Evropi. Kapitela iz Aschaffenburga (ok. 1240–1245) in Zvikova (ok. 1260–1270), ki ju navaja Gorenčičeva (str. 68–69), sta le dva primera ob obilici drugih in v ničemer konkretno ne zadevata Gornjega Grada. Sam navajam bližnja zgleda v Gössu in v Studenicah, z Emilijanom Cevcem bi se lahko spomnil tudi na Leechkirche v Gradcu, vse troje pa je mlajše od Gornjega Grada.

¹² Kapitela iz Ferrare in Piacenze (str. 67) sta pač drugačna in ne sodita v to zgodbo.

¹³ Ulrike LAUBERT-KONIETZNY, *Studien zur mittelalterlichen Plastik im Bereich der Südostalpen*, München 1978, pp. 5–6, 64, katalog pp. 75–76. Konietznyjeva vidi v gornjegrajskih kapitelih namig, da je tamkajšnja delavnica poznala gradbeno dejavnost benediktincev ali cistercijanov na Ogrskem v začetku 13. stoletja in naj bi tako imela stik z enim od tokov, izhajajočih iz Lombardije; *ibid.*, p. 64.

¹⁴ Gorenčičeva (str. 139) misli, da bi bili ti dve kapeli »lahko tudi vzhodni«, se pravi, obkorni. To bi bilo vsekakor mogoče, ko ne bi bilo Valvasorjeve upodobitve. Obstoj dodatnih obkornih kapel poleg teh bočnih na upodobitvi lahko mirne vesti izključimo.

dejanskega stanja, vendar je zvonik vrisan tako, kot da se dviguje nad križiščem. Če je cerkev v resnici imela križiščni stolp (Vierungsturm), potem bo treba vprašanje njene arhitekturne zasnove temeljito pretresti na novo.

Kar je ostalo od kapitelov iz nekdanjih ljubljanskih Križank, se problematika navezuje na tiste iz Gornjega Grada. Posebej pa je bilo treba spregovoriti o timpanonu z Materjo božjo, o tako imenovani Krakovski Mariji. Kar zadeva ta timpanon in temu sorodno Solčavsko Marijo kot tudi nasploh problematiko delavnice, ki se pojavlja v Gornjem Gradu in v Ljubljani ter zatem v Gradcu in po Muri navzgor, avtorica sledi tistim dosedanjim interpretacijam, ki temeljijo na izvajanjih Emilijana Cevca, upoštevajoč tudi omenjeni prispevek podpisane, hkrati s problemom datiranja. Mnenju, da ta delavnica v graški Leechkirche ni izdelala tudi kapitelov (str. 154), je treba kajpak pritrditi.¹⁵

V obravnavi kostanjeviške cisterce najprej vzbudi pozornost ugotovitev, da sta portala kostanjeviške župnijske cerkve – veliki in bogato okrašeni zahodni ter skromnejši južni – starejša in da nista mogla nastati spod rok kamnosekov, ki so delali v samostanski cerkvi (str. 125–131). Gorenčičeva misli, da so še pretežno romansko zasnovano župnijsko cerkev začeli zidati že pred letom 1220 in da je bila do ustanovitve samostana (1234) končana, čemur bo težko oporekati. Sicer pa je bogati fond stavbne plastike kostanjeviške cisterce že dolgo v središču zanimanja raziskovalcev, od Jožeta Gregoriča, Franceta Steleta in Emilijana Cevca do Roberta Peskarja. Prva skupina asketskih, stereometrično zasnovanih kapitelov krasi vzhodne kapele v transeptu. Avtorica se pridružuje dosedanjemu mnenju, da so ti najzgodnejši, in s primerjavami ilustrira njihov cistercijanski duh. Konceptualne razlike med to omejeno skupino kapitelov in tisto prevladujočo dovoljujejo domnevo, da je bila gradnja cerkve po končanih vzhodnih kapelah za določen čas prekinjena. Gorenčičeva to možnost molče obide in se tudi sicer v natančnejšo kronologijo ne spušča. Ker ne vemo, kdaj je bila cerkev končana in posvečena, je razumljivo, da glede kronologije lebdimo v zraku. Tega se moramo zavedati tudi takrat, ko poskušamo najti vzporednice. Stroka se je doslej večinsko nagibala k mnenju, da so posredi povezave z ogrsko-panonskim prostorom, avtorica pa želi s primerjavami dokazati, da je treba upoštevati širši prostor Srednje Evrope.¹⁶ Če k Srednji Evropi prišteva tudi Ogrsko,

¹⁵ Tako tudi podpisani (HÖFLER 2003, cit. n. 10, p. 155), kar je bil povod za misel, da je ta delavnica na Gornjem Štajerskem izdelovala le (praviloma figuralne) obočne sklepnike. Formulacija v knjigi je nekoliko nerodna, saj dobi bralec na eni strani vtis, kot da delavnici pripisujem vso arhitekturno plastiko na lokacijah, na katerih so pojavlja, na drugi strani pa, kot da avtorica tej delavnici (po njenih besedah temu kamnoseku) odreka druga dela, ki so nastala po Gradcu (Göss, Murau), kar verjetno ni bil njen namen. S slogovno analizo figuralike se ne ukvarja in tako tudi ne navaja argumentov, ki bi tem atribucijam nasprotovali.

¹⁶ Ob oceni dosedanjega stanja raziskav piše, da so se raziskovalci doslej »izgubljali v nekem začaranem krogu« (str. 123). Bralec se lahko upraviče-

ji je treba dati prav, vendar si s tem ne moremo kaj prida pomagati, če nimamo datacij. Če datacij že ni v podnapisih k fotografskim posnetkom, bi bile lahko vsaj v tekstu, kolikor so seveda znane ali vsaj hipotetično postavljene. Tako pa ostaja vsa ta zanimiva problematika na ravni zbirke bolj ali manj prepričljivih primerjav, ki dopuščajo mnogo razlag ali pa tudi nobene.

Položaj nekdanje cerkve sv. Frančiška v Kopru¹⁷ je za ta obravnavano kulturno-geografski prostor izjemen in se veže na tipologijo frančiškanskih cerkva 13. ter 14. stoletja na vzhodnojadranski obali. Glede stavbnih členov je Gorenčičeva najbližje vzporednice našla v Pulju. Vsi drugi spomeniki pa se s stavbno plastiko uvrščajo v poznoromansko-zgodnjegotski spekter srednjeevropskega značaja. Motiv trilistnih polpalmet iz kostanjeviške cisterce se najde tudi v zunanji zahodni empori v Studenicah, na kapitulu neznanega izvora na Ptuju in tudi v frančiškanski cerkvi v Požegi, izvedba naj bi celo govorila za istega kamnoseka (str. 131–132). Kar zadeva cerkev ženskega samostana v Studenicah, se Gorenčičeva pridružuje splošnemu prepričanju, da ta kaže dve gradbeni fazi: starejšo, ki jo dokumentira zunanja empora na zahodu, in mlajšo, v kateri je bila cerkev morda obokana – tu se po izvajanjih Sama Štefanca pojavlja možnost ali enoladijske ali dvoladijske notranjščine – in h kateri sodi portal, domnevno predstavljen z južne strani cerkve na severno. Pri nastajanju studeniškega samostana so poleg ustanoviteljev določeno vlogo odigrali tudi ptujski dominikanci, ki jim je bila naložena dušna oskrba nun. Od okoli leta 1300 dalje je v listinah večkrat navedeno, da gre za samostan dominikanskega reda, vendar se sočasno omenja, da nune živijo po reguli sv. Avgušтина, kar je bilo za dominikanke sicer običajno, a nekajkrat, in to še v 15. stoletju, vendarle piše, da pripadajo avguštinskemu redu, zato bi bilo treba zgodovinski uvod v tej točki (str. 247–248) ustrezno popraviti in dopolniti. Komplicirana stavbna zgodovina dominikanskega samostana in cerkve na Ptuju je bila doslej predmet številnih razprav. Konservatorski posegi v zadnjih letih so omogočili posamezne korekture, a dokler ne bo prišlo

no vpraša, če dodatno citiranje spomenikov na Dunaju, v Spodnji Avstriji, na Moravskem, na Bavarskem itd. to stanje kaj izboljša.

¹⁷ V tekstu in v podnapisih k slikam piše »nekdanja cerkev manjših bratov sv. Frančiška«, temu pa je dodano pojasnilo na strani 90 kot kritika dose-danjih piscev, ki govorijo o cerkvi frančiškanskega samostana, to pa lahko manj poučenega bralca zavede. Jasno je, da so vsi samostani »manjših bratov sv. Frančiška« ali na kratko frančiškanov do sredine 15. stoletja nastajali kot frančiškanski. Vprašanje pa je, ali so po nastopu sv. Bernardina Sienskega prevzeli observanco ali pa so ostali zvesti konventualizmu. »Manjši bratje« so seveda ostali vsi, takšni so pozneje tudi kapucini, zato je poimenovanje samo teh, ki so ohranili konventualizem, z minoriti v nasprotju z »običajnimi« frančiškani le stvar novejša rabe. Poleg tega je v knjigi njihova cerkev v Pulju kljub omenjeni kritiki označena kot frančiškanska, četudi je pripadala in še pripada minoritom konventualcem, kar so bili tudi koprski »manjši bratje«.

do izkopavanj na mestu podrtega prezbiterja, zanesljive sodbe o podobi cerkve v 13. in 14. stoletju ne bo mogoče dati. Glede vseh možnih vzorov v dosedanji literaturi za njen dolgi kor, ki ga tudi sama postavlja v čas zgodnjegotske izgradnje do posvetitve leta 1255 (str. 181–183), se Gorenčičeva upravičeno ozira proti severu, pri čemer Salzburgu ne pripisuje kakšne odločilne vloge.¹⁸ Od stavbne plastike ostajata daleč najpomembnejši znameniti bifori kapitelske dvorane v križnem hodniku (str. 167–171, 175–176); avtorica ju postavlja v čas prve izgradnje samostana v letih 1230–1235 in predvideva sočasen nastanek.

V nasprotju z dominikanskim samostanom je ob ptujskem minoritskem samostanu glede ustanovitve zaradi pomanjkanja virov več nejasnosti. Zadnje raziskave so pokazale, da je bila cerkev zgrajena v sedemdesetih letih 13. stoletja, kot oporni točki pa se tako za arhitekturno zasnovo kot tudi za stavbno plastiko pojavljata minoritska cerkev v Brucku na Muri (po 1272/1273) in dominikanska cerkev v Kremsu na Donavi (pred 1263). Za Gorenčičevo so odločilnejše povezave v arhitekturnih členih in kapitelih s tistimi v Kremsu, medtem ko naj bi bila cerkev v Brucku že nekoliko mlajša od te na Ptuj, zaradi česar je treba zadnjo postaviti bolj proti letu 1270 kot 1280. Ugotovitev, da Bruck sledi Ptuj in ne obratno ter da tako slednjemu ne more biti vzor, bo držala, ne nazadnje je bil Ptuj tedaj najpomembnejše mesto na tem koncu južno od Semmeringa. Koliko je treba pri datiranju ptujske cerkve upoštevati nekdanje freske za stranskima oltarjema, pa naj raje ostane odprto.¹⁹

Kljub omenjenim pripombam in zadržkom je obravnavana monografija Mije Oter Gorenčič nedvomno dobrodošla. Na enem mestu zbrana problematika z revizijo dosedanjih ugotovitev in mnenj ter z novimi predlogi, zlasti kadar ti temeljijo na doslej premalo upoštevanem ali neupoštevanem primerjalnem gradivu in recentni tuji literaturi, bo dobra osnova za nadaljnje raziskave. Pohvaliti je treba tudi zunanost knjige in njen dizajn, ki je v nasprotju s standardnimi publikacijami Znanstvenoraziskovalnega centra v tem formatu lepo uravnotežen in pregleden.

¹⁸ Le kot opozorilo na to, kako moramo biti previdni pri interpretaciji zgodovinskih virov v tej smeri, naj navedem listino salzburškega nadškofa Filipa iz leta 1255, s katero ta dovoljuje ptujskim dominikancem, da po svoji volji izberejo škofa, ki bi posvetil njihovo cerkev (str. 174, 182). Gre le za golo formalnost, ki sama po sebi ne dokazuje kakšnih posebnih povezav s Salzburgom. Posvetitev bi moral namreč opraviti Filip osebno kot »ordinarius loci«, ker pa ga v doglednem času ni bilo na Ptuj, je to nalogo prepustil drugemu škofu.

¹⁹ V opombi 749 na strani 196 je omenjeno ustno mnenje podpisanega, da naj bila (nova) datacija teh fresk v čas ok. 1270–1280, kar naj bi bilo bližje prvotni Steletovi dataciji. Vsekakor gre za nesporazum. Ključno pri interpretaciji teh fresk je, ali jih je treba navezati na zahodno emporo v Krki na Koroškem (ok. 1260–1265), kot je mislil Stelè, ali pa gre za pojav v okviru poznejšega avstrijsko-štajerskega zobčastega sloga, kar je zgodovinsko bolj utemeljeno. V tem primeru jih veliko pred leto 1280 ni mogoče postaviti.